

Ігор Гурич

ГРУШЕВСЬКІАНА С. БЛОКОНЯ, АБО ПРИВАТНІ ЗБІРКИ ЯК КУЛЬТУРНА ПРОБЛЕМА

Анотація. Сьогодні в Україні є такі збирачі архівів і власники рідкісних книгозбірень, колекції яких мають загальноукраїнську культурну вартість. Їхні колекції подекуди цінніші за ті, які знаходяться у державному збереженні. У статті поставлено проблему збереження цих духовних скарбів для нащадків, умов поєднання приватних і національних інтересів, проаналізовано форми й різновиди схоронності приватних документальних збірок і бібліотек.

Ключові слова: приватна збірка, Сергій Білокінь, приватна книгозбірня, грушевськознавство.

Аннотация. Сегодня в Украине существуют такие собиратели архивов и собственники редкостных книжных коллекций, которые имеют общеукраинскую культурную ценность. Их коллекции иногда более ценны, чем те, которые находятся на государственном хранении. В статье поставлена проблема сохранения этих духовных сокровищ для потомков, условий объединения частных и национальных интересов, проанализированы формы и разновидности частных документальных собраний и библиотек.

Ключевые слова: частное собрание, частное собрание книг, грушевсковедение.

Summary. At this time in Ukraine there are such gatherings of archives and owners of rare book collections, which have cultural value for all Ukraine. Their collection sometimes

more valuable than those who are on public storage. Article issue these spiritual treasures to descendants, conditions combine private and national interests, analysed the form and the variety of private documentary collections and libraries.

Key words: private collection, private collection of book, the studies of Hrushevsky.

Першого липня 2008 р. відбулося святкування 60-річчя з дня народження одного з найвидатніших українських культурологів і збирачів історико-культурної спадщини, лауреата Шевченківської премії, доктора історичних наук Сергія Івановича Білоконя¹. 4 липня того року в Меморіальному музеї М. Грушевського у Києві відбулося відкриття виставки грушевськознавчих матеріалів з колекції С. Білоконя².

С. Білокінь зацікавився М. Грушевським ще у 1960-х роках, коли той для радянського офіціозу був небезпечним “буржуазним націоналістом”. Його квартира волею долі знаходилася у будинку викладачів університету і співробітників Академії наук, що був збудований на місці шестиповерхового прибуткового

дому Грушевських після Другої світової війни. Навпроти його вікон стояв триповерховий флігель, в якому академік і його родина проживала з 1924 р. Ще жива була дружина брата академіка Олександра Грушевського Ольга Олександрівна Грушевська. Папери Грушевських, книжки і особисті речі ще залишалися в цьому малопримітному будиночку на пагорбі подвір'я академічного будинку. Якби не інтерес тоді ще зовсім юнака до артефактів історії, не відомо, чи вони б дійшли неушкодженими до наших днів.

З раритетів збірки Білоконя, виставлених на третьому поверсі меморіального музею, цілком можна б було упорядкувати ще одну паралельну експозицію музею Грушевського. Вражають різноманітні за жанром документи: посвідчення Ганни Сергіївни Грушевської, листи Катерини Грушевської до матері Марії Сильвестрівни, писані з комуністичного концтабору, останні листи М. Грушевського з московського заслання і Кисловодська до рідних у Києві, листування академіка з одним із засновників видавничої спілки "Вік", визначним публіцистом Ф. Матушевським тощо. В колекції С. Білоконя наявні речі усього родинного клану Грушевських: брата Олександра і його дружини Ольги Олександрівни, сестри Ганни та її дітей історика Київщини Сергія Шамрая та доньки Ольги Шамрай.

Та це лише одна, далеко не найбільша збірка з величезної культурної спадщини XVIII–XX ст., що зберігається і примножується в приватному архіві С. Білоконя. Він має колосальну Нарбутіану – багато оригінальних мистецьких робіт видатного графіка, знакової постаті українських визвольних змагань 1917–1921 рр. В його колекції є частина архіву відомих Полетик і зокрема найвидатнішого українського автономіста часів присмерку Гетьманщини, Григорія Полетіки – очевидного автора славнозвісної "Історії Русів". Він має у своїй колекції невиданий останній том "Малоросійського родословника" Вадима Модзалевського. Годі перелічити усі скарби його збірки. Для цього треба видати спеціальний архівний покажчик збірки С. Білоконя, який, можливо, матиме не один том.

Подвижницька праця Сергія Івановича

охоплює й бібліологію. С. Білокінь є власником унікальної українознавчої книгозбірні. Тому маємо підстави говорити про наявність значного культурного комплексу друкованих і рукописних пам'яток. Документальна і книжкова збірка С. Білоконя давно заслужують відзначення на державному рівні як визначної пам'ятки культурного надбання національного значення. Бо існує небезпека розпорошення цієї унікальної, першорядної ваги для україністики, збірки. Хоча вона вже і заповіджена державі й має зберігатися в Інституті рукописів НБУ України, але чи буде ця збірка зберігатися як нероздільний комплекс, у якому б архівна частина збірки зберігалася паралельно з десятками тисяч Білоконевих книжок.

Поки що практика української архівно-бібліотечної справи дає протилежні приклади, які змушують сумніватися у вдалому розв'язанні цієї проблеми. Стара радянська система зберігання збірок прагнула уніфікації й не схильна була толерувати бажання окремих колекціонерів зберігати їхні колекції в цілості. Можна казати про існування постійного протистояння системи й індивідуума, в якому перемагало владне бажання тоталітарної держави знеособлювати індивідумів.

А починалося все у роки української революції та у ще демократичних 1920-х роках цілком інакше. Перші творці Національної бібліотеки України були представниками старого світу, що шанував індивідуалізм і право особи на власне бачення культурної справи. А. Кримський, Г. Житецький, Я. Стешенко, Ю. Меженко та інші творці ВБУ сприяли одержанню і зберіганню книжкових збірок як неподільних фондів. Так до новоствореної за Української Держави гетьмана П. Скоропадського до фондів потрапили книгозбірні Б. Грінченка, В. Антоновича і В. Іконникова. Але за часів сталінізації ці збірки розчинилися у загальних книжкових фондах бібліотеки. Нещодавно видано опис бібліотеки Б. Грінченка³, який вже сам собою є пам'яткою, бо невідомо, скільки книжок залишилося від кількатисячного зібрання на сьогодні.

Після арешту в справі СБУ до ВБУ потрапили книжкові і архівні збірки С. Єфремова⁴.

Але так трапилося, що тепер його матеріали розпорошені між Інститутом рукописів, бібліотечним фондом на Московській площі та Науково-довідковою бібліотекою Держархівів на Солом'янці. До того ж на Солом'янці опинилися газети й періодичні видання Єфремівської бібліотеки, а в ІР НБУ на Володимирській зберігається його архівні матеріали (ф. №317). А як би зручно було, щоб усі ці речі зберігалися під одним дахом! Розривання приватних бібліотек і особистих архівів учених-істориків у 1930–1960-х роках спричинилося до абсурдних речей, коли паперові архіви потрапили й до рукописного відділу ЦНБ (колишня ВБУ), й до Центрального державного історичного архіву у м. Києві, а книгозбірні – до НДБ Держархіву, де розчинилися серед фондів цієї відомчої бібліотеки. Тепер неможливо з'ясувати, яку кількість книжок було одержано на зберігання від, приміром, професора Василя Данилевича або академіка Д. Багалія; скільки книжок надійшло до неї з Українського вільного університету у Празі (архів УВУ потрапив до Центрального державного архіву вищих органів влади України (колишній архів жовтневої революції).

Заручником такого невиправданого з науково-культурного погляду підходу, став і сам Михайло Грушевський. Його величезна бібліотека опинилася розірваною між Львовом і Києвом, перебуваючи в складі відомчих бібліотек Інституту суспільних наук і Інституту історії АН УРСР. За десятки років його книжки розпорошилися по руках користувачів бібліотеки, потрапили на букіністичні ринки і фактично бібліотека М. Грушевського загинула для науки. Водночас його документальна спадщина потрапила до Центральних державних історичних архівів в Києві (ф. №1235) і частково у Львові й тому збереглася майже неушкодженою, коли не брати до уваги численні крадіжки позаминулого року з львівського архіву.

Бувають, звичайно, винятки з правил. Приміром, архів Івана Франка зберігається в рукописному відділі Інституту літератури ім. Т.Шевченка разом із бібліотекою великого літератора і мислителя. В державному музеї Тараса Шевченка у Києві концентруються всі

результати праці Шевченка: і його художні картини, і рукописи літературних праць. Але ці поодинокі винятки лише підтверджують правило, існує і лишається панівною, пожанровою розбивкою духовної творчості людини: окремо – книжки, окремо – мистецькі твори, окремо – документальна спадщина.

Безперечно, не завжди доцільно зберігати докладно невпорядковані книжково-архівні збірки. Коли книгозбірня власника не має відповідної тематичної повноти і її варто влити в уже наявну загально-спеціалізовану бібліотеку, а документальну спадщину здати до державного архіву. У випадку ж із колекцією С.Білоконя таке розпорошення небезпечне. Бо разом із книжками, скажімо, видатного бібліографа Федора Максименка або мистецтвознавця С.Таранушенка (у Сергія Івановича в колекції зберігся авторський рукопис книжки “Дерев'яна архітектура Лівобережної України”, вдвічі більша за обсягом від виданого варіанту праці) є і листування обох вчених з С.Білоконом. Отже, документальна збірка ніби доповнює книжкову колекцію.

Вичленовування чогось найціннішого в окрему державну збірку-музей теж програна для культурного надбання справа. Візьмемо приклад із збіркою відомого колекціонера-пушкініста Якова Бердичевського, який виїхав до Німеччини. Його пушкініана стала основою музею О.С.Пушкіна в Києві, але пропали назавжди для України інші цінності збірки Я.Бердичевського, як, приміром, унікальна колекція екслібрисів, рівної якій, можливо, не було у всьому колишньому Радянському Союзі.

У двадцятих роках минулого століття була здійснена спроба існування паралельно музейної, книжкової і документальної збірки. У часи українізації до Києва перевіз свою колекцію визначний колекціонер військовик-артилерист, професор, генерал Павло Петрович Потоцький⁵, уродженець Полтавщини. Його основна вимога перед Наркомпросом України було якраз збереження в цілості петербурзького зібрання, до якого входила спеціалізована військово-історична бібліотека на бл. 20 тис. книжок, естампи, олійні картини, гравюри (всього на кілька сот штук), військова

амуніція, зброя, документальні збірки, пов'язані з діяльністю визначних старшин російської армії в ділянці легкої артилерії.

Для П. Потоцького в Києво-Печерській лаврі (тоді вже лаврському музейному містечку) був виділений корпус під Музей України (власне музей П. Потоцького). Але він проіснував тільки до 1930-х. За більшовицької репресивної вакханалії і музей, і його власник були знищені. Сьогодні відомі лише окремі предмети з колекції П. Потоцького, решта безповоротно втрачено.

Цінні рукописи можна зберігати й у музеях. Саме така система зберігання раритетів існувала до революції 1917 р. Однією з найбільших у Києві було зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, незмінним директором якого був перший академік УАН – визначний літературознавець та історик культури Микола Петров. Саме завдяки його музейній активності вдалося дістати для музею знамениті глаголічні листки X ст., які сьогодні є найстаршим експонатом Інституту рукописів НБУ. Приватним, а потім муніципальним музеєм був знаменитий музей В. Тарновського (в Качанівці, згодом у Чернігові), де зберігалася найбільша колекція рукописної спадщини Т. Шевченка, яка нині перебуває в збірках Національного музею Т. Шевченка у Києві.

Ідея музею-архіву постала вже давно. У 1942 р. в Києві діяв Музей-архів Переходової доби⁶. Його директор Олександр Оглоблин ставив на меті збирати документальні джерела з української історії міжвоєнного періоду і одночасно створювати з них експозиції для популяризації серед широкого загалу знань про нерухомі пам'ятки, знищені за часів радянського тоталітаризму. Під час хрущовської відлиги архівісти С. Пількевич і І. Бутич заініціювали створення Державного архіву-музею літератури та мистецтва. Останній був місцем для збору і зберігання приватних музеїв діячів культури, письменників і художників.

Чи можливе сьогодні, в умовах існування господарчого плюралізму в сфері економіки і культури, відродження ідеї приватного музею, що перебуває у колі контролю держави і де зберігаються паперові раритети минулого?

Вже кілька років існує приватний музей Ікони на Десятинній вулиці. Фактично як музей діє виставка археологічних пам'яток колекції Платонова-Тарути, де зібрана величезної ваги колекція Трипільської культури. На наш погляд, таке поєднання приватного й державного інтересу є не тільки можливим, але й бажаним. Для виходу з глухого кута недофінансування варто підключити приватний капітал. На жаль, ми не маємо сьогодні освічених бізнесменів, сучасних Ханенків і Самиренків. Рівень культурного обр'ю теперішніх бізнесменів сягає лише рівня розуміння цінності творів мистецтва та давнього минулого. Цінність архівної спадщини відчувають хіба що чорні колекціонерами (свідчення цього нещодавні крадіжки у львівському ЦДІА), а не меценати культури. Сьогодні, як ніколи гостро, відчувається брак музеїв-архівів української культури кінця XIX – XX століття.

На жаль, в Україні не настав час музеїв. Один із найбільших українських музеїв – Музей історії Києва, де також зосереджені документальні джерела з історії, вже п'ять років не має приміщення. Кловський палац⁷ гвалтовно було відібрано у музею самою державою, що є кричущим порушенням усіх норм міжнародного законодавства в царині музейництва і охорони культурної спадщини. Чи вирішить проблему мега-проект “Мистецький арсенал”, сьогодні важко сказати. Навряд чи це можливо, коли на суспільному рівні не обговорюються проблеми музейної справи як першочергової національної програми в ділянці культури.

¹ Про внесок С.Блоконя в історичну науку і культурологію див.: *Гирич І.* Оборонець і дослідник національної культурної спадщини // *Пам'ятки України.* – 1998. – № 3–4. – С. 139–145.

² Докладніше див.: *Кучеренко М.* Грушевськіана з колекції Сергія Блоконя (Виставка документів і матеріалів) // *Вісник НТШ.* – 2009. – Весна–літо. – Ч. 41. – С. 32–33.

³ *Зубкова Н.М.* Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К.: НАН України; Нац. бібл. України ім. В. Вернадського НАНУ; Ін-т рукопису, 2008. – 178 с.; *Б. Д. Грінченко.* Документи і матеріали фондів Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки: Показчик / упор. Н. М. Зубкова. – Вип. 1. Поезії. – К., 1994.

⁴ НДБ держархівів України у м. Києві. – Інвентарні №№ 2131, 2135, 2137 (підшивки газети “Нова Рада” за 1917–1919 рр.); №№ 2443, 2447, 4938, 2447, 2448, 2559, 2560, 2561, 2562 (підшивки газет “Рада” за 1906–1914 рр.)

⁵ Найдокладнішим дослідженням діяльності цієї людини є також праця Сергія Білоконя. Див.: *Білокінь С. Музей України* (Збірка П. Потоцького): дослідження, матеріали / 3-тє доп. Вид. – К.:НКПКСЗ, 2006. – 476 с. (Див. рецензію на цю книжку Ходак І. у “Вісник НТШ”. – 2009. – Ч.41. – С.58–59)

⁶ *Гирич І. Київський музей Переходової доби (1942) // Український історик* (Нью-Йорк). – 1998. – ЧЧ. 1–4 (136–139). – С. 191–196.

⁷ *Гирич І. Влада оголосила музеям війну // Дзеркало тижня.* – 2004. – 2 жовтня. – № 39 (514).